

A VÁROSOK TÉRBENI-TÁRSADALMI SZERKEZETE KELET-KÖZÉP EURÓPÁBAN

GRZEGORZ WECLAWOWICZ

Urbanizáció és iparosítás Kelet-Közép Európában

A kérdés, hogy mennyire különbözik az urbanizáció természete Kelet- és Nyugat Európában, hasonló a French és Hamilton (1979) „Létezik-e szocialista várostípus?” című művében, vagy Enyedi (1990.A.) „Van-e szocialista urbanizáció?” című munkájában felvetett problémákhoz. A kérdés ugyanis az, hogy vajon a területi különbségekből és az eltérő kulturális és gazdasági szintből, vagy pedig a kényszerű szocialista fejlesztésből erednek-e az eltérések? Különbözik-e a települések tér-szerveződése a kapitalista társadalmakétól, és megalapozott-e a „szocialista táj” elnevezés? (Rugg 1985).

Gyakran a megadott válaszok túl általánosak, és erősen függnék a szövegkörnyezettől. Különösen az a kérdés, hogy a gyakran szocialistának nevezett speciális városfejlesztés és iparosítás az eltérő kulturális tradíciók, vagy a gazdasági fejlődés területi különbségeinek, illetve inkább a kötelező ideológiának az eredménye. Hamilton (1979), Kinsky (1976), Rugg (1985), Weclawowicz (1988), Enyedi (1990.B.), és Musil (1980) ezekkel az érvekkel értenek egyet, bár állításaik helyzetről helyzetre eltérően alkalmazandók. Turnock (1978) más véleményen van, és munkájában szemben áll a fenti érvelésekkel.

Előljáróban fontos megjegyezni, hogy Kelet-Európa nem kezelhető egynemű területként, mert a gyakorlatban három területrészt határozottan elkülöníthetők. Az első a Kelet-Németországból, Lengyelországból, Csehszlovákiából és Magyarországból álló Kelet-Közép Európa, melyen belül a néhai Kelet-Németország helyzete eléggé sajátos. A második területrész a Románia, Bulgária, Jugoszlávia és Albánia alkotta Dél-Kelet Európa. A harmadik kelet-európai régió-csoport a korábbi Szovjetunió nyugati tagköztársaságaiból áll. A közös politikai és ideológiai helyzet ellenére e három részterület között számos történelmi, kulturális, vallási, civilizációs és politikai különbség húzódik. Kelet-Európa lakói sem együttvéve, sem pedig külön részterületként nem rendelkeznek olyan erős identitás-tudattal, mint Nyugat-Európa vagy Latin-Amerika lakói (Enyedi 1990.B.).

Lengyelországban, Csehszlovákiában és Magyarországon léteznek olyan értékek, kulturális és civilizációs sajátosságok, amelyek azonosak, vagy legalább hasonlóak a nyugat-európaiakhoz. Az egyének céljai és viselkedése is hasonló (Kinsky 1976).

A fenti állításnak kisé ellentmond az a tény, hogy e három országban az urbanizáció csak a közelmúltban zajlott le. Két évtizeddel ezelőtt a lakosság túlnyomó része még vidéken élt. Ez azt jelenti, hogy a mai városi lakosságnak nincsen semmiféle tapasztalata a városi életstílusról, életmódról (ez alól csak a csehek képeznek bizonyos fokig kivételt). E térségben csak a

19. században kezdődött az urbanizáció és az iparosítás, és azt követően is csak eléggé visszafogott ütemben fejlődött. Ennek ellenére a jelentősebb városok térbeni-társadalmi szerkezete megfelel a kapitalista városokénak. A tárgyalt három ország a 19. század folyamán, és a 20. században, egészen 1919-ig, politikai függésben volt. Az urbanizációs és iparosítási folyamatok erős külső politikai erők befolyása alatt álltak, és alakulásukat kétszer szakították meg a világháborúk és az azokat követő országhatár-változások. A feltett kérdésekre adandó válaszokat a függőség/világrendszer (Walton 1982) megközelítésre, a területi tradíciókról készült számos történelmi vizsgálatra, és a periféria, félperiféria és az állam szerepével foglalkozó koncepciókra (Kennedy D., Smith D., A. 1983) alapozva lehet a legjobban megfogalmazni. A válaszok másik típusa a szocialista ideológia alapjaira és gyökereire koncentráló magyarázat (például: Fisher J.C. 1962; Fuch R.J.; Demkó G.J. 1979; Demkó, Regulska 1987; Danta 1987; Regulska 1978).

A kelet-európai urbanizációs folyamat általános értelmezése nagyjából két, egymást részben kiegészítő megközelítéssel érhető el. Az első a szocialista politikai gazdaságtanban gyökerezik. A második megközelítést Kennedy és Smith (1989) „Függő fejlődés a kapitalista világrendszer fél-perifériáján” keretmunkája adja.

E munkában a szerzők feltételezik, hogy a szocializmus előtti urbanizáció a perifériákra való sodródás részeként fogható fel. A szerzők szerint ugyanez vonatkozik a II. világháborút követő urbanizációra is, ami nyugodtan nevezhető „irányított urbanizációnak” (Musil 1980), mivel ez a „kényszerű iparosítás” (Morawski 1980) következménye volt.

A kényszerű szocialista iparosítást napjainkban át lehetne alakítani a nemzetközi viszonyoktól függő iparosítássá. Egyesek véleménye szerint Kelet-Közép Európa a közeljövőben Nyugat-Európa fél-perifériájává válik. Kelet-Európa lakói természetesen igen örülnének annak, ha életszínvonaluk elérné a nyugatinak a „fél-periférikus” szintjét, és készeknek látszanak arra, hogy gazdaságuk irányítását átengedjék a „mag” országainak annak érdekében, hogy életszínvonaluk javuljon. Bármilyen is történjen a jövőben, a kelet-közép-európai urbanizáció legfontosabb jellegzetességeit a politikai és ideológiai tényezők már kialakították. E térség általános jellemzői a következőképpen határozhatók meg:

- túlzott iparosítás és elégtételen urbanizáció;
- a város és a vidék között szignifikáns ellentétek jelenléte;
- a lakások, a javak és a szolgáltatások viszonylag egyenlő elosztása;
- országonként a városok nagyság alapján történő megoszlása viszonylag egyenletes.

Az iparosítás, mivel nemcsak gazdasági, hanem politikai és ideológiai szerepe is van, döntő befolyást gyakorolt a városok szerkezetének alakulására (Weclawowicz 1988). Az iparosítás döntötte el a társadalmi struktúra alakulását azáltal, hogy munkamegosztási elveket hozott létre, és hogy új alapokon nyugvó társadalmi hierarchia kikristályosodását segítette elő. Követelményei határozták meg az egyes társadalmi-foglalkozási csoportok lakásellátásának térbeli és mennyiségi allokációját is. Az erőltetett iparosítás szükségszerű velejárója volt a késleltetett urbanizáció. Ezen folyamat közvetlen eredményének tekinthető a városokban fellépő, egyre növekvő lakáshiány, mely az iparban alkalmazott tetemes számú munkaerő következménye volt, s ennek tudható be a lakásokért folytatott erőteljes verseny is. A fent említett verseny közvetlen következménye a városi lakosság rétegződése, és a lakásokkal szembeni erősen különböző elvárásokkal rendelkező érdekeltségi csoportok kialakulása annak ellenére, hogy a szocialista ideológia ezekkel ellentétes, nevezetesen egalitárius elveket hirdetett.

A „szocialista város” fogalma

Nincs általános elfogadott definíció a „szocialista városra”. Nehéz is volna egy ilyen definíció megalkotása, mivel a szocializmus sehol sem épült ki a maga klasszikus egészében Kelet-Európában. Lengyelországban például 1956 után fél-szocialista, vagy másképpen fél-totalitárius rendszer jött létre. Sokak szerint Lengyelország persze mindig is Magyarország és még inkább Kelet-Németország és Csehszlovákia mögött haladt a „szocializmus felé vezető úton”.

A „szocialista városra” megfogalmazott valamennyi definíció két alapvető hozzáállás és pre-koncepció köré csoportosítható. Az első a tervek veszi figyelembe, és olyan elveket tartalmaz, amelyek szerint egy szocialista várost meg kellene szervezni, létre kellene hozni. E szerint a megközelítés szerint nagyon sok terv és elképzelés született a bolsevik forradalom és a II. világháború után. Minderről a legutóbbi időben Danta és Regulska (1987) adott átfogó elemzést. A második megközelítés a háború utáni városfejlődés speciális tulajdonságait kutató analitikus elemzések széles választékára épül. A legutóbbi ismert és releváns modellt a kelet-európai szocialista városról Hamilton dolgozta ki (Ferench és Hamilton 1797).

A két, fentebb említett álláspont közös vonása azonban az, hogy a szocialista város fogalma bennük erőteljesen társul, illetve összekapcsolódik az „iparváros” fogalmával. A vezető kommunista csoportok a városokat a munkásosztály politikai támogatásának és az ipari termelés színhelyének tekintették. Míg a régi, és különösen a nagyméretű, városok nem voltak könnyen átformálhatók és adaptálhatók az új ideológiai rendszer szerint, addig az új iparvárosok a jövő szocialista várostípusaként szolgáltak. Véleményem szerint tehát a legfontosabb jellemzők, amelyek megkülönböztetik a szocialista várostípust a kapitalista típustól, az alábbiakban összegezhetők:

1. A produktív szektor alkalmazottainak domináns, és a középosztály (városi polgárok) alacsony arányú jelenléte. Ennek következtében a városok lakosságának többsége a munkásosztályból (proletariátus) kerül ki. A társadalmi osztályok e homogenitásának következménye a viszonylagos alacsony fokú gazdasági differenciáció, melynek eredményeként elfogadhatatlanná válik a luxus és az egyenlőtlenségek bármely formája, mivel az súlyos társadalmi és politikai feszültségeket okozna.

2. A lakások központi elosztása heterogén szakmai és társadalmi környezetbe kényszeríti a lakókat, ezzel csökkentve a lakóhelyi közösségek kialakulásának esélyeit.

3. A város „szerkezetileg megosztott”. A központi tervezés rendszerének és irányításának döntései sokszor ellentmondásosak. A központi tervezés és adminisztráció eredményeként a városra vonatkozó döntéseket a különböző kormányhivatalok, és nem a városok hatalmi szervei hozzák. A polgármesterek nem a polgárok, a városlakók érdekeit képviselik a központi bürokráciával szemben. Még a választott városi tanács sem a helyi érdekeket, hanem a kormányt és annak politikáját tartja elsősorban szem előtt. E jelenségek következtében a helyhatósági hivatalok az állami ügyintézés alárendeltjeivé válnak (Regulska; Wawrzynski 1989).

4. Az építészet tervszerű uniformizálása nagyarányú területpazarlást, és a régi városrészek leromlását eredményezi (kivételet képeznek a régi városok kulturális örökséget hordozó részei).

A tervezők és az építészek terveiben olyan hatalmas és homogén lakóházak és lakótelepek építése szerepel, amelyek nincsenek megfelelően ellátva szolgáltatásokkal, és gyakran több mint 100 ezer lakosra vannak méretezve.

Létezik azonban Kelet-Közép-Európa „szocialista városai” és a „kapitalista városok” között jónéhány fontos hasonlóság is.

Először is Európa mindkét részének várostörténelmében vannak közös, tradicionális gyökök. A 20. században az építészeti eljárások, technikák és minták, valamint a térbeli tervezési módszerek közősek voltak a kontinens mindkét részén.

Másodsor: a jóléti állam elmélete és a Nyugat-Európára is valamennyire kiható szocialista egalitárius tendenciák csökkentették a kapitalista városok differenciálódását is. Hasonló volt a helyzet Kelet-Európában is, ahol a lakáspolitikában érvényesülő egyenlő elosztás elve a fentiekhez hasonlóan visszafogta a városok differenciálódását, bár egészen más minőségi szintet nyújtott a fogyasztóknak, mint Nyugat-Európa.

Harmadsor: a hasonlóságok megőrzésében — főként a II. világháború utáni három évtizedben — az egész Európára jellemző építészeti modernizmus játszotta a legfőbb szerepet a hasonlóságok kialakulásában. Ennek ellenére szükségesnek tartom annak hangsúlyozását, hogy Kelet-Közép Európa esetében a modernizmus elősegítette e régió különbözőségeinek a kialakulását is. Lengyelországban, főleg a két világháború közötti időszakban, főként baloldali, radikális politikai orientációjú építészek fejlesztették ki ezt az irányzatot a várostervezésben és az építészetben. A II. világháború után a kommunista vezetők nagyon gyorsan magukévá tették a modernizmus ideáját. A modernizmust a kommunista vezetők kiválóan fel tudták használni annak érdekében, hogy a „társadalom nevében” döntéseket hozzanak a lakáskörülmények és a várostervezés terén. Összefoglalva elmondható, hogy a II. világháború után a különböző országok városrendezése és a tervezés módszerei teljesen összhangba kerültek a nemzetgazdaságok parancsuralmi és adminisztratív rendszerével, és igazodtak a döntéshozatal általános módszereihez (Kowalewski 1990).

A modernizmus elmélete ezen túlmenően az urbánus terek erőltetett sok-funkciójúságának, és különösen a városok monumentális, egyfunkciójú lakótelepeinek a létrehozásában játszott alapvető és fontos szerepet. Ezek következménye a földterületek még most is fennálló alacsony bérleti díja, és a meglévő tulajdonviszonyok.

A városok térbeni szerkezete: Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország esete

Kelet-Közép Európában a „szocialista városok” szerkezete tartalmazza a klasszikus városmodellekre jellemző valamennyi elemet: koncentrikus körök, szektorok, és több-központú egységek. Természetesen nem adható meg olyan univerzális séma, amely minden városra ráillik, de azért néhány általános karakter egész jól megrajzolható az előbb említett geometriai modellek segítségével. Mindezek ellenére a városszerkezet részletesebb leírásánál már szükség van további geometriai analógiák alkalmazására is, mint pl. a mozaik-mintázat, a lineális, a sugaras szerkezet, és a csomópontok. A fent említett terminológiák természetesen a város fizikai elrendezésére vonatkoznak, és a rajzolatok társadalmi összefüggései a konkrét várostól és országtól függenek. Az említett három ország esetében számos tanulmány készült a városok térbeni-társadalmi szerkezetének jellemzőiről és a szerkezet változásairól.

Magyarország esetében például idézhetjük Beynont (1943), aki a II. világháború előtt készített ökológiai tanulmányt Budapestről, valamint Szelényi (1983) több, városról írt munkáját, továbbá Tosics (1987) és Sillinoe (1985) tanulmányait, melyek elsősorban a városok lakáshelyzetével foglalkoznak.

A társadalom térbeni szerkezetének változásáról leginkább Budapestről állnak rendelkezésre részletes információk. Az elmúlt ötven évre vonatkozóan Ladányi (1989) írta le részletesen a különböző társadalmi-gazdasági csoportok lakóhelyi szegregációját. A kutatások egyik legfontosabb eredménye, hogy a lakóhelyi szegregáció 1930 és 1939 között lassú növekedést mutatott. A II. világháború végétől az ötvenes évek végéig a folyamat gyengülése, majd a hatvanas évektől újabb erősödése volt megfigyelhető. A hetvenes évek viszonylag stabil helyzete után a nyolcvanas években radikális ugrás volt tapasztalható a lakóhelyi szegregáció terén. A fentiekben túlmenően Ladányi feltárta azt is, hogy az 1970-et követő évtizedben a szakmunkások térbeni szegregációja növekedett, míg más foglalkozási csoportoké csökkent. Ladányi a területi szegregálódás modelljét a következőképpen írja le: „... a társadalmi rangsor felső szintjeinek képviselői alkották a legtömörebb csoportokat, és ők különültek el leginkább. A legalacsonyabb társadalmi csoportok, bár ők is élesen elhatárolódtak a magasabbaktól, szétszórtabban és viszonylag kevésbé elkülönülten helyezkedtek el.” (Ladányi 1989.)

A különböző társadalmi csoportok szegregációjának elemzése során Ladányi megállapította: „Az egyetemet végzett, gazdaságilag aktív keresők voltak a leginkább, és a szakképzett fizikai munkások a legkevésbé szegregálódva 1970 és 1980 között.” (Ladányi 1989.)

Csehszlovákia esetében a legkedveltebb kutatási téma a főváros, vagyis Prága (Musil 1968, 1987; Mateju P., Vecerník J., Jerábek H. 1979) és Pozsony (Bezák 1987, 1988; Musil (1987). Musil a háború utáni Prágában a térbeni-társadalmi szerkezet változását a következőképp nevezte el: „*in vivo* végzett egyedi társadalmi kísérlet”.

Prága úgy fejlődött, mint egy jellegzetes kapitalista város, mivel a városban jellemzően elkülönültek a különböző társadalmi osztályok. A háború után: „... az új társadalmi viszonyokat mindig is azok a régi, örökölt ökológiai struktúrák alakították, és alakítják még ma is, amelyeket a múlt században a kapitalista társadalom hozott létre.” (Musil 1987). Összehasonlítva az 1930-as, 1950-es és 1960-as évekbeli állapotokat, Musil úgy találta, hogy a térbeni-társadalmi átalakulás jellegzetes trendjei a városrészek társadalmi homogenizálódása felé mutatnak. Az ötvenes években a fizikai dolgozók lakóhelyi szegregációja kisebb volt, mint a 30-as években.

Egy 1970-es, mélyreható, faktor-analízisen alapuló tanulmány kimutatta, hogy a differenciálódás vizsgálatának legfontosabb szempontjai a család- és az életkori szerkezet szerinti megoszlás, valamint a lakóhelyek fizikai jellemzői voltak (Mateju 1979). Prága örökölt jellegzetességeit még a hatvanas és hetvenes évek erőltetett extenzív lakásépítései sem tudták megváltoztatni.

Pozsony társadalmi viszonyainak vizsgálatánál az életciklus, életkor és a társadalmi-foglalkozási szerkezet szerinti rétegzettség voltak a legjellemzőbb szempontok (Bezák 1987). A fentieket szem előtt tartó kutatások szerint a városi lakosság területi szegregációja elsősorban az életkor, a család nagysága, és a lakások kora mentén, valamint az iskolázottsági szint, a foglalkozási szerkezet, és a társadalmi státusz alapján volt csoportosítható.

A fenti koncentrálnálódási pontok típusai alkalmazhatók a társadalmi-foglalkozási csoportokra is. A pozsonyi társadalom területi szerkezetének formálásáért felelős erőket Bezák a következőképpen határozta meg: lakáspolitikai, földhasznosítás módja, munkahelyek telepítése; „a hagio-

mányos, örökölt térbeni-társadalmi szerkezet továbbélése..., a gyakori lakáscserék miatt a városi lakosság városon belüli mobilitása.” (Bezak 1987.) Mindezek következtében a régi házakból álló városrészeket az alacsony társadalmi státuszúak, és az átlagnál magasabb társadalmi-foglalkozási csoportokhoz tartozók uralják. A városok nyugati lakónegyedeit főként felsőfokú végzettségűek és értelmiségiek lakják. A keleti, félig ipari és félig lakóhelyi negyedek lakossága inkább az alapfokú végzettséggel rendelkezőkből, és a fizikai dolgozókból áll. Ugyanez vonatkozik a hagyományosan munkásosztály lakta városrészekre, és azokra az újonnan épült lakónegyedekre is, amelyek az ipartelepek közelében épültek. A városok szélein elszórva, a legutóbbi időben épített lakótelepek lakói a fiatal, gyermekes családok, következésképpen az új lakótelepekre a vegyes társadalmi-foglalkozási csoportok a jellemzők (Bezak 1988).

A városok belső viszonyait és szerkezetét feltáró munkák legnagyobb számban Lengyelországban jelentek meg. E munkákat Weclawowicz (1988) foglalta össze. A fenti tanulmányokból egyértelműen kitűnt, hogy a lengyel városi társadalom foglalkozási és társadalmi csoportokra bomlása szorosan összefonódik e csoportok városon belüli területi elkülönülésével (Weclawowicz 1988, Dangschat 1987). A földrajzi szegregáció folyamata még korántsem ért véget, bár a II. világháborút követő két évtizedben gyengült, majd a hetvenes évektől folyamatosan erősödött. A szegregáció leggyakoribb megnyilvánulási formája az, hogy a város egy adott területén belül egy adott társadalmi-foglalkozási csoport nagyobb arányban van jelen, míg a többi csoport ennél alacsonyabb arányban képviselteti magát. 1987-ben elvégezték két ország (Lengyelország és Csehszlovákia) két iparvárosa (Katowice és Ostrava) közötti összehasonlító elemzést, és nagyon hasonló eredmények adódtak a térbeni-társadalmi szerkezet jellegzetességeit illetően (Vystoupil; Weclawowicz 1987). A megfigyelés alá vont öt fontos összetevőből a három legfontosabb megegyezett és megmagyarázta a közös — mindkét városban lejátszódó — változások okainak több mint a felét. Az egyedüli megkülönböztető jegy mindkét város között az volt, hogy Ostravában magasabb szintű volt a lakások minősége, még Katowicében a demográfiai tényezők jelentősége szignifikánsabb volt.

A lakáspolitikai hatása a térbeni-társadalmi szerkezet különbözőségeire

A közgazdasági modellek alapján azzal a feltételezéssel lehetne élni, hogy a szocialista országokban a térbeni-társadalmi struktúrában és a lakáskörülményekben meglévő különbségek elenyészőek (Musil 1987). Ez az állítás azonban, természetesen, csak részben elfogadható és csak némi megszorítással igaz. Minden eltörlésükre és elnyomásukra irányuló igyekezet ellenére a piaci mechanizmusok, ha korlátozottan is, de tovább működtek a szocialista viszonyok között is. Az államosítási törekvések ellenére a lakástulajdon formái erősen differenciálódtak. A lakástulajdon három fő típusa különböztethető meg: állami (tanácsi), szövetkezeti és magán. E három fő típus bármelyike további altípusokra bontható.

A felépített házak hullámszó minősége és típusa teremtette meg a versenyhelyzet feltételeit. A háború utáni állami lakásellátás viszonylag jó minőségét a tömegesen felépített, rossz minőségű tanácsi lakások sorozata követte. A hetvenes évek óta újra javult a lakások minősége. Ily módon a lakásépítés és -elosztás mindig az állam által megállapított aktuális politikai és gazdasági keresletnek, igénynek volt alárendelve (Weclawowicz 1988).

Az *International Journal of Urban and Regional Research* c. folyóirat egyik, a kelet-európai városokkal foglalkozó kutatások eredményeit összefoglaló számában Szelényi három, általánosan elfogadott jellemzőjét határozta meg a szocialista lakáspolitikának. Az első jellemző, hogy a lakáelosztás egyenlőtlen; a magasabb iskolai végzettségűek és a jobb munkahelyi pozícióban levők csoportjai több eséllyel juthattak a jobb minőségű lakásokhoz. Másodsor: a „szocialista fejlődés első éveiben talán kiegyenlítettebb volt a lakáelosztás, és csak az utóbbi időben kezdnek ismét az egalitáriánus tendenciák jellemzővé válni”. Harmadsor: „mind az állami, mind pedig a piaci elosztás egyenlőtlen, de a piaci elosztás még a bürokratikus és redistributív lakáspolitikánál is súlyosabb egyenlőtlenségeket látszik létrehozni.”

Egy Lengyelországban végzett tanulmány, amely a társadalmi-térbeli elkülönülés szempontjából legerőteljesebben differenciált három várost, nevezetesen Katowicét, Krakkót és Radomot hasonlította össze, azt vizsgálta, hogy melyek voltak azok a társadalmi csoportok, amelyeknek sikerült javítaniuk lakáshelyzetükön. A kutatás eredménye szerint az értelmiségieknek (Wecrawowicz 1988, 1990) és a jó gazdasági illetve politikai pozícióban lévő háztartásoknak sikerült a vizsgált időszakokban az új, jó minőségű lakásokhoz hozzájutni.

A vizsgált három országban a politikai és gazdasági helyzet változásának függvényében a lakáshozjutás egyenlőtlensége hol növekvő, hol pedig csökkenő tendenciát mutatott. Általánosságban mindhárom országra elmondható, hogy a II. világháborút követően a lakáshelyzet differenciáltságának csökkenése az egalitáriánus elveket hirdető szocialista politikára és a háború utáni gyors újjáépítésre vezethető vissza. A túlzott iparosítási programok beindítása nagyon hamar létrehozta a lakások egyenlőtlen elosztásához vezető erőket, mind az iparosodó városokon belül, mind pedig regionális léptékben.

Az egyenlőtlenségek növekedését a nagy állami beruházások időnként megszakították. Emellett azonban a lakástulajdonlás diverzifikálása és a gazdaság válságai növelték a szegregációt. A lakásfelújítások jó példái az egyenlőtlenségek kialakulásának. Krakkóban például a felújított régi városnegyedbe beáramlottak a kiváltságosabb társadalmi csoportok, míg a gyengébb pozícióban lévő társadalmi rétegek (idősebbek és szegények) kiszorultak a városnak ebből a negyedéből, és a rosszabb lakásokba költöztek (Regulska 1985).

Az ipari városokban az új munkaerő privilégiumai következtében az új lakótelepeken koncentrálódtak a vidékről felkerülő, a bevándorlók, miközben a régebbi városlakók a régi városrészekbe szegregálódtak. Az új lakótelepek is további belső szegregációt mutatnak, mivel az elit a speciális lakótelepeken lakik, a munkások pedig az átlagos lakótelepi házakban. Lengyelországban e jelenség tipikus példái Plock, Pulawy és Tarnobrzeg. Ugyanez vonatkozik Magyarországra és Csehszlovákia új ipari városaira is.

A szocialista város jelenlegi átalakulása

Kelet-Közép Európa városainak jövőképét a szocializmus és a totalitárius rendszer felszámolásának folyamata alakítja majd. Az átalakulási folyamat még a kezdeti stádiumban van. Az új törvényhozó hatalom mindenütt igyekszik megteremteni a demokráciába való átmenet előfeltételeit. Mindez elsősorban érvényes arra a folyamatra, melynek során a hatalom súlypontja eltolódik a központi kormányzat felől a helyi önkormányzatok felé. A gazdaságpolitika, 45 év

óta először, támogatja a vállalkozói szellemet és az egyéni kezdeményezést, és igyekszik megszüntetni az „egyenlőség mindenek felett” elvet.

Az alábbi tényezőknek lesznek-e vajon közvetlen hatásai a városok térbeni-társadalmi átalakulására?

A legfontosabb tényezőnek egy új társadalmi struktúra kialakulása tűnik.

Emellett ki kell alakítani egy szociális védőhálót (amit a múlt rendszerben módszeresen háttérbe szorítottak, illetve negligáltak). Ez az új rendszerű támogatás már nem a baráti körön, vagy a családon alapul, hanem magasabb szinten, meghatározott helyi vagy regionális csoportokon keresztül védi a rászorulókat érdekeit.

Az új önkormányzati hatalom megkönnyíti a helyi kapcsolatok és kötelékek kialakulását. Ennél is fontosabb, hogy lehetőséget ad az újonnan alakult helyi csoportok demokratikusan választott képviselőinek a csoport érdekeinek és szükségleteinek képviseletére a helyi kormányzatban. Ez szükségszerűen megkönnyíti, de egyben meg is követeli a lakosság beleszólását a szűkebb és tágabb értelemben vett lakóhelyének ügyeibe. Érdemes megjegyezni azonban, hogy nem minden társadalmi réteg alakított ki érdekvédelmi csoportot. Egy részüknek nincs elég tapasztalata ilyen csoportok létrehozásához (Jalowiecki 1990), más részük pedig a város-szerkezet vonatkozó szempontjából nincsen tudatában saját érdekeinek.

A térbeni-társadalmi struktúrában megjelent az új középosztály, amely gazdaságilag független az állami szektortól. Ezen társadalmi osztály nagyságának és jelentőségének növekedése erősen függ a privatizációs folyamattól, és a recesszió-mentes gazdasági kilátásoktól. A munkásosztály jelentősége lényegesen csökkenni fog. Vonatkozik az elsősorban a produktív szektorban dolgozóakra, mivel a szolgáltatási ágazatban és a speciális szakértelmet igénylő munkahelyeken dolgozókat kevésbé érinti majd ez a folyamat. Általános lesz — a szocialista városra oly jellemző — az állami munkahelyek túlsúlyának csökkenése a vállalkozókkal és a magánzókkal szemben.

A szocialista ideológia elhagyásával az önkormányzatok figyelme a polgárok munkahelye felől a lakóhelyük felé fog fordulni.

A szocializmusban ugyanis a városok hatalmi szervei csak a város termelő funkcióira koncentráltak. Korábban az üzemek, és az állami szektor alkalmazottai voltak a kulturális és társadalmi élet egyedüli szervezői, a szolgáltatások és az élelmiszerellátás biztosítói. A jövőben a társadalmi tevékenységek fő területei alighanem a lakóhely körül szerveződő helyi közösségek lesznek.

A nyugat-európai urbanizált társadalmak lakóival kialakítandó kapcsolatok lehetőséget adnak a különböző társadalmi és szociális viselkedési minták adaptálására. A „nyugati” életmód és a civilizációs tapasztalatok átvétele kétségtelenül hozzájárul ahhoz, hogy az Európa két részén kialakult városok egyre inkább hasonlóvá váljanak egymáshoz.

A megkezdett privatizációs folyamatok jól látható élénkséget, eleveniséget vittek számos város hangulatába, utcáinak arculatába. A kommunista főhadiszállások és irodaházak szürke épületeiben forgalmas bankok, vállalkozók irodái vagy új egyetemi helyiségek kaptak helyet. Ezzel párhuzamosan végbement és végbemegy az állami monopóliumok kiszorítása a kiskereskedelemből. Szinte egyik pillanatról a másikra boltok, kávéházak, éttermek és szolgáltató kisműhelyek sora jelent meg.

A kiskereskedelmi szabályok törvényes liberalizálása serkentette ezt a figyelemre méltó változást. A főutcák sétáló utcákká és kirakatokkal, üzletekkel zsúfolt utcákká alakultak át. A kom-

munista rendszer beteges és kaotikus hatást keltő monumentális épületei és ideológiai demonstrációkra szabadon hagyott területei ily módon emberségesebbé, életszerűbbé, és elviselhetőbbé váltak.

A nyugat-európai városok poszt-indusztriális építészeti megoldásai is hatással vannak a városépítészetre. Mindez erős kritikát váltott ki, és a várostervezésben és építészetben egyfajta eltávolodást eredményezett a szocialista várostervezésként emlegetett módszerektől és elvektől.

Ugyanakkor azonban az alkalmazott megoldások a nyugat-európai nagyvárosokra kifejlesztett poszt-modern elvek alkalmazását is jelentik. A demokratikus átalakulás legfőbb visszatartó ereje egy városban, vagy akár egy egész ország társadalmában, a „szocialista” viselkedésmód továbbélése. A kelet-közép-európai országok társadalmi szerkezetei jelenleg még eléggé bizonytalanok, nem kristályosodtak ki teljesen, és a legutóbbi átalakulások sem voltak eléggé kiterjedtek. A tapasztalat és a törvényhozói gyakorlat hiánya gyakran vezet súlyos hibákhoz, mivel egyes önkormányzatok például még most is a kommunista ügyintézés eszközét, a parancsuralmi rendszert, használják a konfliktusok megszüntetésére (Jalowiecki 1990). Szükségesen egyenlőtlenségre törekvő eszmék még mindig élnek, s visszafogják a városi ügyintézés hatékonyságát. Ha nincs korlátozva a döntéshozatal, akkor a város szerkezet nélkülivé válik azáltal, hogy az önös érdekek helyeződnek előtérbe. Jalowiecki szerint azonban a társadalmi és politikai élet felbomlása a parancsuralmi rendszer alóli felszabadulására adott egyik lehetséges válasz, mivel ez egyben a közvetlen demokrácia alkalmazásának egyik módja. Az erőteljes egalitáriánus törekvések ugyanakkor ellentmondásba kerülnek az egyre differenciálódó jövedelmekkel, és a középosztály átalakulásával is.

A demokratizálódás kihívásai és a szocialista városmodell elutasítása azonban olyan jelenségek, melyeket tudatosan kell felismerni és kezelni. A városok térbeni-társadalmi szerkezetében új, aggasztó tünetek jelentkeznek: a női munkanélküliek és a lakásnélküliek száma. Emellett érzékelhető a vagyon szerinti rétegződés és a társadalmi, területi polarizációk jelensége is. Egy másik jellegzetes, az átmeneti időszakra jellemző probléma, hogy erőteljesen megnőnek a kóros jelenségek.

A privatizáció által okozott tulajdonjogi változások, és az állami támogatások megszüntetése a lakáspolitikai terén várhatóan a lakáshelyzet vagyon szerinti szegregációjához fog vezetni. Az a körülmény, hogy nem áll rendelkezésre elegendő mennyiségű lakás, szükségszerű társadalmi konfliktusokat és feszültségeket eredményez, ha a szerkezet átalakítását a fenti módon hajtják végre. A további fejlődés gátja lehet még az a mélyen gyökerező passzív hozzáállás, hogy a problémák megoldását tétlenül nézik az állampolgárok, és tulajdonképpen az államra hagyják, ahelyett, hogy maguk látnának hozzá lakóhelyi gondjaik leküzdéséhez. Gyakori még az a probléma is, hogy az egyéni érdekek, illetve egy kis közösség érdekei kerülnek szembe az egész város, avagy ország érdekeivel. Sajnos nincs sem elég tapasztalat, sem pedig megfelelő törvényes út a fenti két álláspont közötti közvetítésre.

Összegzés

Kelet-Közép Európában a kommunista hatalom megszűnése kedvező feltételeket teremtett a múlt rendszernek e térség földrajzára és társadalmi életére gyakorolt ideológiai hatásainak áttekintéséhez. E tanulmány tehát elsősorban azzal foglalkozik, hogy az iparosítás és az urbanizáció milyen speciális szocialista változatai formálták a városok térbeni-társadalmi szerkezetét, és ezzel mennyiben járultak hozzá ahhoz, hogy a kelet-közép-európai városok mások legyenek, mint a nyugat-európaiak. Nyitott és megválaszolásra váró kérdés, hogy a szocialista város egy speciális típusa jelent-e meg az elmúlt 45 év alatt Lengyelországban, Csehszlovákiában és Magyarországon? Jelen dolgozat arra is választ kívánt találni, hogy a „szocialista város” hogyan alakítható át „normális” várossá.

Irodalomjegyzék

- Beynon E. D. (1943) Budapest: An Ecological Study, In: G. A. Theodorson (ed.) (1961) *Studies in Human Ecology*, Row, Peterson and Company, Evanston.
- Bezák A. (1987) Socio-spatial Structure of Bratislava in the Context of Factorial Ecology, *Geografický Casopis*.
- Bezák A. (1988) Regional Types of the Socio-Spatial Structure of Bratislava, *Geografický Casopis*, 40.
- Dangschat J. (1987) Socio-spatial Disparities in a „socialist” city. The case of Warsaw et the end of the 1970s. *International Journal of Urban and Regional Research*, 11. 1.
- Danta D. R. (1987) Hungarian urbanization and socialist ideology, *Urban Geography*, 8.
- Demko G. J. és Regulski J. (1987) Socialism and its impact on urban processes and the city, *Urban Geography* 5.
- Enyedi Gy. (1990a) Specific urbanization in East—Central Europe, *Geoforum*, 21.
- Enyedi Gy. (1990b) East-Central Europe: a European Region. *Geoforum*, 21.
- Fisher J. C. (1962) Planning the city of socialist man. *Journal of the American Institute of Planners*, 28.
- French R. A., Hamilton I. F. E. (1979) Is there a Socialist City?, In: R. A. French, I. F. E. Hamilton (eds) *The Socialist City, Spatial Structure and Urban Policy*, John Wiley, Chichester.
- Fuchs R. J. és Demko G. J. (1979) Geographic inequality under socialism. *Annals of the Association of American Geographers*, 69.
- Jalowiecki B. (1990) The birth of democracy in local Poland, In: *Regional Development, Local Development, Territorial Selfgovernment*, 25, Warszawa: Institute of Space Economy, University of Warsaw.
- Kansky K. (1976) Urbanization under Socialism: The case of Czechoslovakia, Praeger, New York.
- Kennedy M. D., Smith D. A. (1990) East-Central-European Urbanization: a political economy of the world-system perspective, *International Journal of Urban and Regional Research*, 13.
- Kowalewski A. T. (1990) The economic aspects of physical planning in Poland, Wrocław: Ossolineum.
- Mateju P., Vecernik J., Jerabek H. (1979) Social structures, spatial structure and problems of urban research: the example of Prague, *International Journal of Urban and Regional Research*, 3.
- Morawski W. (1980) Society and the Strategy of Imposed Industrialization, *Studia Sociologiczne*, 79.
- Musil J. (1968) The Development of Prague's Ecological Structure, In: R. Pahl (ed.) *Readings in Urban Sociology*. pp. 232—259. Pergamon Press, London.
- Musil J. (1980) Urbanization in socialist countries. White Plains, M. E. Sharpe, New York.
- Musil J. (1987) Housing policy and the socio-spatial structure of cities in a socialist country — the example of Prague, *International Journal of Urban and Regional Research*, 11.
- Regulski J. (1987) Urban development under socialism: the Polish experience, *Urban Geography*, 8.
- Regulski J., Wawrzynski J. (1989) Polish Planning in transition, *Town Planning Review*, 60.
- Rembowska A. (1985) Social Differentiation — practical effects of housing policy — on the basis of Cracow housing estates of 1965—1980, *Sprawy Mieszkaniowe*, 4.
- Rugg D. S. (1985) Eastern Europe, Longman, London.
- Szilincsi J. A. A. (1985) The housing market of Budapest
- Szelényi I. (1987) Housing inequalities and occupational segregation in state socialist cities: Commentary on the special issue of *IJURR* on East European cities, *International Journal of Urban and Regional Research*, 11.

- Tosics I. (1987) Privatization in housing policy: the case of the Western countries and that of Hungary, *International Journal of Urban and Regional Research*, 11.
- Turnock D. (1978) Eastern Europe. *Studies in Industrial Geography*, Dawson, Westview.
- Vystoupil J., Weclawowicz G. (1987) The internal structure of Katowice and Ostrawa. *Comparative studies in factorial ecology*, *Sbornik Československé Geografické Společnosti*, 92.
- Walton J. (1982) International economy and peripheral urbanization, In: N. Fainstein, S. Fainstein (eds) *Urban Policy Under Capitalism*, Sage Publications, Beverly Hills.
- Weclawowicz G. (1979) The structure of socio-economic space of Warsaw in 1931 and 1970: A study in factorial ecology, In: R. A. Rench, F. E. I. Hemilton (eds) *The Socialist City. Spatial Structure and Urban Policy*. John Wiley, Chichester.
- Weclawowicz G. (1988) *The socio-spatial structure in Polish cities*, Wrocław: Ossolineum.
- Weclawowicz G. (1990) The social structure of housing estates in Polish cities. *Nederlandse Geografische Studies* 106, J. van Weesep, P. Korcelli (eds) *Residential mobility and social change: studies from Poland and the Netherlands*.

Fordította: Nahoczky Zoltán